אור הצפון — עונג שבת ועונג התשובה

עונג שבת ועונג התשובהא. כתוב בתורה: "ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה וכו' ויקדש אותו" (בראשית ב). השבת אינה בריאה חדשה, שהרי לא כתוב שה' ברא את השבת, כי אם להיפך: "ויכל אלהים ביום השביעי", שבו נגמרה הבריאה של ששת ימי בראשית, אלא שבשבת נשלמה הצורה של כל הבריאה, היינו שביום זה לבשו כל ששת ימי המעשה צורה, ומהי הצורה שנקבעה ביום השבת? קדושה, שכן כתוב: "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו" (שם). כלומר שביום השבת עם גמר הבריאה נתקדשו כל העולמות העליונים והתחתונים שנבראו בששת ימי המעשה בקדושת השבת, ונמצא איפוא שצורת כל הבריאה היא קדושה.

ובמה מתבטאת קדושת השבת? בעונג, שהרי נצטוינו לשמור את השבת ולקדש אותו כדברי הכתוב: "זכור את יום השבת לקדשו" (שמות כ), ואיך עלינו לקדש את השבת? על ידי זה שנבלה בו בתענוגים. ולא עוד אלא שיש לקרוא את השבת בשם עונג, כדברי הנביא: "וקראת לשבת עונג" (ישעיה נח). הרי מתגלה לנו שמהות הקדושה הוא עונג ונמצא שצורת כל הבריאה היא עונג ועידון.

וכשנעמיק עוד, יתברר ששת ימי המעשה הם בבחינת חומר לשבת, וכשם שהשבת הוא גמר הבריאה כן הם ששת ימי המעשה התחלה לשבת. אי אפשר לשבת בלי ששת ימי המעשה, שהרי שבת הוא יום השביעי, ומשום כך כתב הרמב"ן שחובת זכירת השבת לקדשו אינה על יום השבת בלבד, כי אם על כל ימות השבוע, כי כל ימות השבוע הם חלק מהשבת. ולכן מונים את כל הימים לא בשמות בפני עצמם, אלא מקשרים אותם לשבת: אחד בשבת: שני בשבת: שלישי בשבת וכו' (ראה רמב"ן שמות כ:ח).

והנה אי אפשר לנו לתאר בשום אופן את העונג של ששת ימי המעשה, שהרי אין בכוחנו לתפוש את העונג ממה שנברא על כדור הארץ אף ביום אחד, כגון: מאורות השמים, הפירות, הצמחים, הבריות השונות, ועוד שבכל יום ויום, מלבד העונג ממה שנברא בו, הלך ונתווסף עונג בזה שהצטרף והשלים כל מה שנברא בימים שלפניו. ועל אחת כמה וכמה, העונג של היצירה מכל ששת ימי המעשה ביחד שהושלמה בהם כל הבריאה. וכל זה נתקדש בקדושת שבת שהיא צורת כל הבריה, כלומר, שהעונג והעידונים שנבראו בכל יום ויום, לא היו עד השבת אלא בבחינת חומר, ואילו בשבת קיבלו צורתם. ואם כן כמה רב הוא העונג והעידון של יצירת ששת ימי המעשה לאחר שקיבלו צורתם, שהרי התענוגים שלהם הוא חול לגבי העונג של יום השבת שהוא יום קדושה מופשטת ללא כל לבוש.

וכשם שכל ימי בראשית הלכו והוסיפו בכל יום על השלמת הבריאה עד השבת, כן הוסיפו הימים לאחר שבת בראשית, אף לאחר שנתקדשו בצורה של קדושה - עוד השלמות והשלמות בכל יום ויום, והשבת שבאה לאחריה הוסיפה עליהם עוד קדושה על קדושה ועונג על גבי עונג, עד שהקודמים נחשבים בבחינת חול לגבי הבאים, וכן בכל שבוע ושבוע ובכל שבת ושבת עד לאין סוף ושיעור.

ב. והנה הקדושה של יום השבת באה דוקא על ידי תענוגים גשמיים, כגון אכילה ושתיה, שהרי חז"ל דורשים: "זכור את יום השבת לקדשו" - "זכרהו על היין" (פסחים קט), כלומר שקדושת השבת באה על ידי שתיית יין, ואם אין לו יין או שהפת חביב עליו יותר, מקדש על הפת. ועוד שאין קידוש אלא במקום סעודה. וכן אמרו חז"ל "שלא ניתנו אלא לאכילה ושתיה" (ירושלמי שבת טו), וזה טיבה של הנשמה היתרה שבשבת, ש"אוכל ושותה ואין נפשו קצה עליו" (רש"י ביצה טז), הרי שקדושת השבת מתפשטת גם על התענוגים הגשמיים, עד שגם הם נעשים קודש ואי אפשר לקדש את השבת כי אם רק על ידם. ונמצא שכל הבריאה שהיא קדושה אינה מתבטאת כי אם על ידי תענוגים גשמיים.

ומכאן שגם התשובה אינה באה אלא על ידי תענוגים גשמיים, שהרי עיקר התשובה היא לתקן את הפגם שפגם בקדושה, ואם קדושה היא עונג, הרי הפגם בקדושה הוא העדר העונג ואין לתקנו אלא על ידי השלמת העונג, כלומר, על ידי תענוגים גשמיים. וכן מצינו בדברי הכתובים. אנו קוראים בס' עזרא (ט:ו) שעזרא בא לידי הכרה עמוקה מאד בחטאיו, עד שאמר: "אלהי בושתי ונכלמתי להרים פני אליך כי עוונותינו רבו למעלה ראש ואשמתנו גדלה עד לשמים". ולכאורה היו צריכים להתאבל ולהצטער על החטאים ולהתענות ולהסתגף עליהם. והנה אנו רואים להיפך, כי כשהגיע ראש השנה, שהוא יום הדין וראשון לעשרת ימי התשובה, אמר עזרא אל העם: "אל תתאבלו ואל תבכו וכו' לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים וכו' כי קדוש היום לאדוננו" (נחמיה ח). הרי שדוקא על ידי התענוגים, ותענוגים גשמיים, כגון אכילת משמנים ושתיית ממתקים, יש להגיע אל התשובה. והוא מוסיף "כי קדוש היום לאדוננו", כלומר, על ידי התענוגים הגשמיים האלה תקדשו את היום ותתקנו את הפגם שפגמתם בקדושה, ודוקא משום שקדוש היום, הוא הגורם להתענג בתענוגים גשמיים.

ולא עוד אלא לגבי יום הכפורים שהוא היום הקדוש ביותר והכתוב מזהיר אותנו: "לפני ה' תטהרו", כלומר, עליכם להיטהר ולשוב בתשובה לפני ה', גם על יום זה ציותה אותנו התורה לכבדו, כמו שהגמרא מספרת: "אמר ליה ריש גלותא לרב המנונא, מאי דכתיב 'ולקדוש ה' מכובד'? אמר ליה, זה יום הכפורים שאין בו לא אכילה ולא שתיה, אמרה תורה כבדהו בכסות נקיה" (שבת קיט). הרי שגם לשם קדושת יום הכפורים, יש להשתמש בעינוגים וכיבודים גשמיים, כגון כסות נקיה, ועל ידי כך להיטהר ולהתכבד ולבוא לידי תשובה וקדושה.

ועוד אומרים חז"ל: "תני חייא בר רב מדיפתי 'ועניתם את נפשותיכם בתשעה', וכי בתשעה מתענין והלא בעשור מתענין? אלא לומר לך שכל האוכל ושותה בתשיעי כאילו התענה תשיעי ועשירי" (יומא פא:). הרי שעיקר צורת התענוג הוא העונג, ובזה שיקדים יום לפניו להתענג באכילה ושתיה, השלים בזה את התענית ומעלים עליו כאילו התענה גם ביום התשיעי והוסיף על הקדושה.

ואמנם מוצאים אנו שבכוחו של אדם להעלות גם ענינים גשמיים למצב של קדושה. הרי מקדיש אדם חתיכת בד לשם פרוכת לארון הקודש או למעיל לספר תורה, ואף אם האדם המנדב הוא רשע, מקבלים החפצים האלה ערך של קדושה והכל מנשקים אותם. וכן אם אדם נודר בהמה לקרבן, הרי היא נעשית קדושה ועולה לריח ניחוח לה', ולא עוד אלא מי שנהנה ממנה הוא מועל בקודש.

ובאמת אין במציאות הבריאה ערכים גשמיים, כי כל העצמים בעולם הם מתחילת בריאתם - רוחניים, אלא שהאדם בירידתו מהפך אותם לגשמיים. והרי "אדם הראשון מיסב בגן עדן היה והיו מלאכי השרת צולים לו בשר ומסננין לו יין" (סהנדרין נט:), ומתוך כך היה נהנה מזיו השכינה. ומה שהמלאכים אינם אוכלים ושותים, אין זה מתוך גודל מדריגתם, אלא להיפך משום שלא נתעלו למדריגה כזאת ואין להם היכולת להתענג מהבריאה הגשמית שברא ה'. ואותם שלושה המלאכים שבאו לאברהם אבינו ואכלו ושתו, התעלו בהשראתו של אברהם והגיעו למדריגה שיהיו ראויים ליהנות מתענוגים גשמיים, כפי שאומרים חז"ל ש"בצדקתו של אותו צדיק ובשכר טורח שהטריח, פתח להם הקדוש ברוך הוא פיהם ואכלו שנאמר: 'עומד עליהם תחת העץ ויאכלו'" (ילקוט וירא יח).

ובתוך כך אנו יכולים להבין כי ביום השבת, או בימים הטובים ובימים הנוראים, שהם ימי מנוחה וקדושה, מתעלים כל התענוגים הגשמיים לרוחניים, והאדם מתעלה על ידם למדריגות רוחגיות עילאיות ובא לידי השגה בצורת הבריאה ולידי הכרה עליונה שהיא היא התשובה.

ג. ולאחר שבאנו לידי כך שצורת השבת והתשובה הוא העונג, נבין למה הגיע אדם הראשון לידי תשובה דוקא ביום השבת. חז"ל אומרים: "'ויצא קין מלפני ה" - רבי חמא בשם רבי חנינה בר רבי יצחק אמר: 'יצא שמח וכו', פגע בו אדם הראשון אמר לו מה נעשה בדינך? אמר לו עשיתי תשובה ונתפשרתי, התחיל אדם הראשון מטפח על פניו ואמר: כך היא כוחה של תשובה ואני לא ידעתי, מיד עמד ואמר: 'מזמור שיר ליום השבת'" (בראשית רבה כב:יג). הכרתו של אדם הראשון בחומרת החטא היתה כל כך גדולה, עד שלא עלה על דעתו שיתכן תיקון לחטא. והנה נתוודע לו מקין שיש אפשרות להתפשר, שמתחילה נגזר על קין להיות נע ונד, ולאחר התשובה הקיל עליו ונשארה הגזירה להיות נע בלבד, וזה היה חידוש גדול אצל אדם הראשון עד שטפח על פניו וקרא בהתפעלות: "כך הוא כוחה של תשובה ואני לא ידעתי".

ולכאורה, כיון שבא לידי הכרה שהתשובה מועילה ואפשר לתקן את החטא, היה לו להתוודות ולשוב מיד, ולמה התחיל ממזמור שיר ליום השבת? אלא שאדם הראשון הכיר שהתשובה באה על ידי העונג, ולכן קשורה התשובה עם השבת שהוא יום עונג, והתחיל לזמר. אמר שירה וזמרה קודם לוידוי, לפני שאמר "טוב להודות להי", ואמר שירה וזמר לאחר הוידוי, לאחר שאמר "טוב להודות להי". וגם עצם המושג וידוי הוא שם נרדף להודאה ושירה, כי אין התשובה והוידוי ענין של צער כי אם של עונג אשר זוהי גם צורת השבת ויש לשיר ולזמר על כך.

לכאורה אפשר למצוא סתירה לדברים אלה, שהרי הרא"ש מביא בשם רב נוטראי גאון שביום טוב שני של ראש השנה ואף אם חל בשבת מותר לשבת בתענית (ראה רא"ש סוף מס' ראש השנה, וכן בטור או"ח תקצז; וראה שם שרב האי גאון והרא"ש חולקים על כך), הרי שלדבריו התשובה באה על ידי תענית וסיגופים ולא על ידי עונג.

אולם אין בזה כל סתירה, שהרי כתב ר' יונה גירונדי בתחילת ספרו "שערי תשובה", שהעיקר השלישי של התשובה הוא היגון, והוא מסביר שעיקר היגון שיבוא מטוהר הנפש ומאת טוהר הנשמה העליונה, כמו שכתוב (ישעיה נז): "כי רוח מלפני יעטוף ונשמות אני עשיתי" (ראה שערי תשובה א:יג), ויגון כזה אינו אלא עונג ועידון. הרי גם אצל הקדוש ברוך הוא אנו מוצאים מושג של עצבות, כביכול, כמו שכתוב: "ויתעצב אל לבו" (בראשית ו), והאם יתכן שבאותו זמן לא נתקיים מה שנאמר "עז וחדוה במקומו" (דברי הימים א טז:כז)? אלא שעצבות כזו שהיא לפי המושגים הרוחניים, אין בה ניגוד לחדוה, וכן גם יגון הנשמה שהזכרנו יש בו משום עונג, ויגון מותר בשבת. וכמו כן התענית שמביאה לידי יגון כזה, עונג הוא בשבילו (ראה ב"ח או"ח תקצז שהוא מתרץ בזה את תמיהת הרא"ש על רב נוטראי גאון מדברי עזרא שציוה לישראל בראש השנה: "אכלו מעדנים ושתו ממתקים", "דהיינו עונג דידיה דיתיב בתענית").

ולא עוד אלא שגם היסורים שסובלים הרשעים בגיהנום עונג הוא בשבילם, משום שהם יודעים שביסורים אלה הם מצטרפים ומזדככים מעוונותיהם ואין אושר גדול מזה, כמו שאמרו חז"ל: "אמר רבי יהושע בן לוי מאי דכתיב 'עוברי בעמק הבכא' (תהלים פד). 'עוברי' - אלו בני אדם שעוברים על רצונו של מקום; 'עמק' - שמעמיקים להם גיהנום וכו' שמצדיקים עליהם את הדין ואומרים לפניו: רבונו של עולם! יפה דנת, יפה זכית, יפה חייבת ויפה תקנת גיהנום לרשעים, גן עדן לצדיקים" (עירובין יט). שנינו שיסורי גיהנום נוראים מאד עד שכל יסורי עולם הזה אינם שוים לרגע אחד של יסורים בגיהנום. ועוד שכאן אמור שמעמיקים להם גיהנום. והנה משוים חז"ל את היסורים האלה של הגיהנום לעונג ועידון של הצדיקים בגן עדן, וכשם שאומרים "יפה תקנת" על גן העדן לצדיקים, כך אומרים "יפה תקנת" על הגיהנום לרשעים. ולוא היו מעלים את הרשעים מגיהנום ומושיבים אותם בגן עדן, לא היו מתקיימים, וכמו שאמרו חז"ל שלעתיד לבוא "הקדוש ברוך הוא מוציא חמה מנרתיקה, צדיקים מתרפאין בה ורשעים נידונין בה" (נדרים ח:), הרי שאינם יכולים לסבול תענוגיהם של הצדיקים והוא עינוי בשבילם, ורק בגיהנום הם מתקיימים ועוד מתענגים בו ורואים בו תקנה יפה. וזהו החסד שגמל הקדוש ברוך הוא עם האדם, שלאחר שקלקל את עצמו על ידי החטא ואינו יכול לקבל את העונג והעידון של הבריאה שלפני החטא, ברא לו עולם אחר, עולם של יסורים ועינויים הנקרא גיהנום, שהרשעים מוצאים בו עוגג בצורה אחרת, בזה שעוונותיהם מתמרקים והם מתכפרים, מצטרפים ומיטהרים לפני ה'.

ומכאן גם נבין מה שאמרו חז"ל: "אדם הראשון חסיד גדול היה, כיון שראה שנקנסה מיתה על ידו, 'ישב בתענית מאה ושלשים שנה וכו' והעלה זרזי תאנים על בשרו מאה ושלשים שנה" (עירובין יח:). ולכאורה הרי אמרו חז"ל שאדם הראשון אמר שירה וזמרה, ואיך יתכן שבאותו זמן סיגף את עצמו בתענית ובסיגופים כאלה? אולם באמת התענג אדם הראשון גם לאחר החטא ואמר שירות ותשבחות לה' תוך הנאה רוחנית עילאה. אלא שהתדמה לקונו ויצר לעצמו לאחר החטא צורר. אחרת של חיים שאנו קוראים בלשוננו סיגופים בבחינת הגיהנום לרשעים, וגם בהם מצא עונג וסיפוק בזה שהוא מזדכך על ידם, כשם שהרשעים רואים תקנה יפה בגיהנם, ואמר מזמור שיר טוב להודות לה' (תהלים צב).8ראה סנהדרין הא שרבי עקיבא אמר לרבי אליעזר "חביבין יסורים", משום שהם מכפרים: וראה בבא מציעא פד: רבי אליעזר ברבי שמעון שמאותו הטעם הזמין עליו יסורים בכל ערב וקרא להם: "אחי ורעי בואו", ועוד ועוד.

וזוהי הבחינה של יגון הבא מטוהר הנפש והנשמה שהזכיר ר' יונה גירונדי לא שיצער את עצמו, אלא ייצור לו צורה אחרת של תענוגים הבאים מתוך יגון הנפש. ומי שאינו מגיע למדריגה כזו שיתדמה לקונו ליצור מהעונשים שהוא מעניש את עצמו כדי לתקן את חטאיו עינוג ועידונים והוא סובל מסיגופיו צער ממש, לא די שאין לו תשובה אלא התרחק ממנה בתכלית הריחוק, כי התשובה היא עונג ועידון והעדר העונג הוא חטא.